

УДК 342:323.15

**М.ГАЙДОШ
С.КОНЕЧНІ**

САМОВРЯДУВАННЯ ТА МОНІТОРИНГ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ

У нашому розумінні «самоврядування» означає політичну та правову інституцію, в рамках якої відбувається врядування на місцевому та регіональному рівнях. Це відбувається на рівні нижчих територіальних та адміністративних одиниць (громад) засобом самоврядування населення, що проживає тут, за згодою та підтримкою уряду держави. Компетенції самоврядування полягають у принципі, закладеному в Конституції та інших законах країни. Основним документом, який визначає зміст, структуру і механізм функціонування (дії) місцевих органів самоврядування, є Європейська хартія органів місцевого самоврядування (Хартія), яка була прийнята Радою Європи 15 жовтня 1985 року.

У статті 3, розділи 1 і 2 Хартії, самоврядування визначається як реалізація прав і можливостей місцевих інституцій в межах законів управляти і керувати переважним сегментом державних справ у рамках власної відповідальності та в інтересах місцевого населення. Це право виконується радою або зборами місцевого населення, члени яких обираються таємним голосуванням, що базується на відкритих, рівних та загальних виборах. Самоврядування не може обмежити права громадян на збори, на участь у референдумі або на право будь-якої участі у громадських справах згідно із законом.

Хартія також трактує значення органів місцевого самоврядування таким чином:

- місцеві інституції є основою будь-якої демократичної системи;

- право громадян брати участь у громадських справах є одним з демократичних принципів, прийнятих всіма членами Ради Європи;
- це право може безпосередньо реалізовуватись на місцевому рівні;
- існування місцевих інституцій, які мають реальні повноваження, може забезпечити ефективну роботу уряду та зв'язок з громадянами;
- захист та підтримка органів самоврядування в різних європейських країнах є важливим внеском у розбудову Європи, яка базується на принципах демократії та децентралізації влади;
- важливою умовою є існування інституцій самоврядування, які приймають рішення; щоб органи були демократичними і мали також достатньо велику автономію стосовно їх компетенції, необхідно, щоб вони мали засоби та способи реалізації своїх власних повноважень і необхідні джерела для цієї реалізації.

Хартія визначає обсяг прав та компетенцій, які надаються органам місцевого самоврядування. Поряд з цим вона передбачає також, що принцип місцевого самоврядування є взаємний згідно із законодавством країни, і в разі можливості відображений в Конституції. Це стосується Словаччини – у Конституції Словаччини є статті 64 і 64а, де відображено основу територіального органу самоврядування міста (села).

Територіальне самоврядування існує на рівні міста та вищої територіальної одиниці. Місто та вища територіальна одиниця є незалежними органами самоврядування Словацької Республіки, зв'язуючи осіб, які є постійними жителями цієї спільноти.

В Конституції Словацької Республіки вказано, що інституції самоврядування міст складаються з представників міста та мера міста. Представники міста обираються на термін 4 роки з

постійних жителів цього міста. Вибори базуються на рівному, відкритому та таємному голосуванні. Виконавча влада міста – це мер, який керує містом і представляє його у різних інстанціях. Згідно із Законом № 302/2001 Кодексу законів вказано: «Щодо органів самоврядування на вищому територіальному рівні (Закон щодо країн з органами самоврядування): Загальний розвиток їх територій та потреби громадян є відповідальністю органів самоврядування країни. Ці органи самоврядування забезпечують створення і виконання програм соціального, економічного та культурного розвитку; підготовку, розробку та схвалення планів територіального (обласного) розвитку. Органи самоврядування зобов'язані використовувати людські, природні та інші ресурси; брати участь у створенні та захисті навколишнього середовища; створювати умови для оптимальних поселень та інших аспектів даної території. Органи самоврядування створюють також умови для розвитку освіти, особливо середніх шкіл; створення, презентацію та збереження культурних цінностей та захист пам'яток».

Органи вищої територіальної одиниці – це Рада та Голова цієї одиниці. Рада складається з представників, обраних на 4 роки жителями, з постійним місцем проживання. Голова вищої територіальної одиниці – це виконавчий орган, який представляє цю одиницю у зовнішніх справах.

Багато із згаданих функцій органів самоврядування міста та області (округу) тісно пов'язані з аспектами щоденного життя етнічних меншин. Це – питання соціально-економічного розвитку та планування, культури і освіти, інші питання етнічних меншин, члени яких мають постійне місце проживання на території, що належить до адміністративного повноваження цього органу самоврядування.

Демократичні принципи організації та функціонування місцевих органів самоврядування відображаються у конституціях інших країн Центральної та Східної Європи. Наприклад, у Конституції України, стаття 140, написано, що місцеве самоврядування – це право жителів, незалежно від того, це мале

або велике місто, самостійно вирішувати питання місцевого характеру в рамках Конституції і згідно із законами України. Місцеве самоврядування діє так само за допомогою органів місцевого самоврядування: сільські (селищні) ради, міські ради та інші урядові органи (представництва), виконавчі органи. Інституціями місцевих органів вищого ступеня є обласні і районні ради.

Як у Словаччині, так і в Україні ради представників села, міста, району та області обираються на загальних, рівних, прямих виборах таємним голосуванням на 4 роки.

Ідентично обираються сільські та міські голови, які очолюють виконавчі комітети рад. Голови районних та обласних рад України обираються представниками районних та обласних рад.

Надзвичайно важлива галузь діяльності органів місцевого та обласного самоврядування – питання етнічної політики, навіть у тому разі, коли законодавча регуляція та її реалізація на державному рівні є справою вищих та виконавчих інституцій. Основні принципи роботи, виконувані інституцією держави і органами самоврядування європейських держав, включаючи країни Центральної та Східної Європи, відображені в документі «Основна Угода з питань захисту етнічних меншин», прийнятому Радою Європи в Страсбурзі 1 лютого 1995 року.

З самого початку було зрозуміло, що з метою підтримки стабільності на європейському континенті необхідно прийняти єдину міжнародну законодавчу норму, націлену на захист та розвиток прав етнічних меншин, забезпечуючи контроль її реалізації. Саме цю функцію і виконує Основна Угода, яка нараховує 32 статті і поділена на 5 частин. Увагу привертає той факт, що в цій Угоді нема тлумачення «етнічна меншина», хоч це є основний термін всього документа.

Стосовно цього визначення загального терміну «меншина» стало можливим із абзацу документа «Європейська Угода з питань захисту меншин», стаття 2, прийнятого на 6 сесії Європейської комісії з питань демократії від 8 лютого 1991 року.

Цей документ на той час характеризував меншину як групу, «яка є кількісно меншою, ніж інша частина населення країни, та її членів, які є громадянами даної держави, мають етнічні, релігійні або лінгвістичні особливості, які відрізняються від подібних особливостей загального населення і мають на меті захищати її культуру, традиції, релігію або мову».

«Рамкова (Основна) Угода з питань захисту етнічних меншин» у цьому сенсі стосовно етнічних меншин акцентує увагу на таких принципах:

- недискримінація меншин;
- захист меншин є частиною захисту прав людей;
- створення умов для захисту та розвитку культури меншин; збереження їх релігій, мови та традицій;
- свобода громадських зібрань, створення асоціацій свободи слова та віри;
- доступ до засобів масової інформації та їх використання, використання мови меншин у приватному та громадському житті так само, як на офіційних зустрічах;
- використання імені людини на рідній мові;
- використання топографічних назв на мові меншин, право на освіту та навчання на мові меншин;
- свобода заснування та використання освітніх умов і права зберігати та розвивати транскордонні контакти;
- право брати участь в економічному, культурному та громадському житті;
- участь у вирішенні проблем меншин, пов'язаних з питанням їхнього статусу;
- утримання від насильницької асиміляції.

Рамкова Угода також вміщує список обов'язків людей, які відносять себе до даної етнічної меншини:

- дотримання законів держави та норм міжнародного права;
- повага прав людей, які не належать до цієї меншини, включаючи членів більшості та інших меншин;
- неучасть у діяльності, яка протирічить принципам суверенності та територіальної цілісності, політичній незалежності держави.

Імплементація принципів, які задекларовані у цьому важливому документі, втілюється за допомогою внутрішнього законодавства держави і виконується через виконавчу політику меншин. Особлива увага концентрується на питаннях захисту людей, які належать до етнічних меншин і які можуть використати їхні права індивідуально або разом з членами іншої меншини. Як стверджується в статті 3, розділ 2, цей спосіб визнає можливість колективного використання цих прав та свобод. Однак у той же час питання колективних прав меншин не акцентуються.

У країнах Центральної та Східної Європи законодавча система наголошує на питаннях гарантії прав етнічної меншини та цивільних свобод. Цей принцип відображений у конституціях цих держав та в додаткових законах. Наприклад, в Угорщині у 1993 році та в Україні у 1996 році були прийняті особливі законодавчі норми, які стосуються етнічних меншин: у Словаччині такий закон про меншини було прийнято всього кілька років тому, але все одно існує недостатність політичної волі.

З іншого боку, міжетнічні відносини, так само, як і права етнічних меншин, в країнах Центральної та Східної Європи часто регулюються великою кількістю законодавчих норм. До них належать закони щодо використання мови меншини, стосовно державної мови; закони, які регулюють назви міст на мові меншин і весь комплекс законів, які мають справу з си-

стемою освіти, підтримкою та розвитком культури, а також інших відповідних законодавчих нормативів.

В цілому можна сказати, що законодавча база, яка регулює сферу міжетнічних відносин і гарантує права етнічних меншин у вищезгаданому регіоні Європи, є відносно відчутною і на досить належному рівні. В цьому розумінні вона відповідає основним вимогам європейської інституції. Вона динамічно відображає постійну еволюцію відносин між націями і етнічними меншинами, які не є застиглими, а не-впинно змінюються.

Термін «моніторинг» походить від латинського слова «монітор», «моніторизм», що означає – людина, яка закликає до уваги, спостерігає. Моніторинг відносин між націями або національностями є системою науково обґрунтованих, якісних та професійно реалізованих систематичних спостережень проблем і стану щоденних відносин між членами та групами різних національностей, які живуть на території, що підпадає під юрисдикцію органу місцевого самоврядування.

Моніторинг проводиться з метою захисту випадкової напруженості у відносинах серед членів різних національностей і для забезпечення гармонізації відносин серед цих груп, включаючи гарантію рівних прав більшості та етнічних меншин. Прикордонні регіони характеризуються поєднанням різних етнічних груп. Це є результат історичного розвитку.

Етнічно забарвлені регіони та багатокультурні колективи характеризуються взаємною етнічною толерантністю, взаємним культурним збагаченням та розвитком індивідуальних аспектів національного та культурного життя кожної етнічної групи. Багатокультурна держава є позитивним явищем, типовим для всієї європейської цивілізації. Це створює необхідні умови також для реалізації заходів, які були прийняті інституцією органів самоврядування в галузі міжетнічних відносин. Органи самоврядування часто відіграють вирішальну роль у питаннях регулювання системи етнічних відносин на регіональному та місцевому рівні. В першу чергу це зумов-

лено місцем та роллю самоврядування в структурі державної адміністрації. Первинні інституції самоврядування – найближчі до громадян, тобто до членів етнічних меншин також тому, що вони представляють регіональні та місцеві громади. Крім цього, реалізація етнічної політики на загальному державному рівні практично втілюється за допомогою діяльності нижчої структури державної адміністрації, частина якої представлена органами місцевої адміністрації. Вони мають певні переваги порівняно з інституціями державної виконавчої влади в регіоні та їх компетенціями, включаючи сферу регулювання етнічних відносин, яка постійно зростає. На сучасному етапі розподіл компетенцій щодо самоврядування превалює в усіх посткомуністичних країнах.

Наступна перевага полягає в тому, що органи самоврядування є конкретним інструментом у реалізації репрезентативної демократії, і серед вибраних представників є також члени етнічних меншин. Таким чином, їх участь у керуванні територіальними одиницями стає автоматичною, формуючи етнічну політику і включаючи їх практичне втілення.

Більше того, від органів самоврядування залежить також реалізація принципу прямої демократії у формі проведення регіональних та місцевих референдумів, плебісцитів, опитувань і т.д.

Крім того, інституції органів самоврядування є важливими для членів етнічних меншин, щоб отримати допомогу. Так само і представники етнічно-культурних організацій та асоціацій також у разі необхідності звертаються до них по допомогу. Таким чином, діяльність інституцій органів самоврядування майже вирішально впливає на успіх політики меншин у регіонах. Їх глибокий підхід та практичні кроки є умовами для реалізації прав етнічних меншин на практиці. Вони відіграють невід'ємну роль у збереженні конструктивних та толерантних відносин між окремими етнічними громадами.

Однозначно, що система міжетнічних відносин ніколи не є застиглою або негнучкою, це – процес, який постійно розвивається, і в ході цього процесу завжди з'являються нові

проблеми, які вимагають адекватної і гнучкої реакції від державних інституцій. Ці інституції, в свою чергу, зобов'язані приймати рішення та вживати адекватні заходи. Ці заходи повинні сприяти запобіганню виникнення і переростання незначних суперечок у протиріччя та конфлікти. Це обов'язково треба брати до уваги і при появі таких ускладнень вирішувати їх гнучко. Роль інституцій у цьому сенсі зводиться до виявлення і дослідження таких неузгоджень і проведення їх аналізу та прийняття оптимальних рішень. У цьому відношенні система постійного моніторингу міжетнічних відносин є необхідністю.

Необхідно наголосити на надзвичайно важливій ролі неурядових організацій у питаннях моніторингу міжетнічних відносин. Їх спостереження, дії та пропозиції мають надзвичайно велике значення для державних організацій так само, як і для загальної громади, а саме тому, що до неурядового сектору належать організації, які представляють етнічні меншини та їх етнічно-культурні асоціації. Проте, якщо навіть неурядові організації та громадські асоціації спроможні зареєструвати проблеми, то їх справжнє вирішення залишається прерогативою державної влади, включаючи органи місцевого самоврядування. Це, однак, не протирічить потребі постійного співробітництва між неурядовими організаціями та інституціями місцевого самоврядування. Так званий третій сектор на цьому етапі є спроможним і достатньо ефективним виконувати деякі соціальні функції разом з місцевими органами самоврядування та іншими державними органами. Таким чином, забезпечується вищий рівень безпосередньої участі громадян у державних справах та реалізації прав етнічних громад, разом зі сферою етнічної політики.

Необхідно взяти до уваги, що паралельно з поглибленням та підвищенням демократії, роль та значення громадських ініціатив і третього сектору буде постійно зростати у громадському житті. У такому розумінні буде раціонально створити єдину систему моніторингу міжетнічних відносин за до-

помогою місцевих органів самоврядування та неурядових організацій. Це особливо допоможе прикордонним регіонам.

Моніторинг міжетнічних відносин має не тільки внутрішнє, але й зовнішнє значення, що охоплює кілька галузей. По-перше, етнічно змішані регіони на прикордонних територіях є також територіями найбільш інтенсивних контактів і співробітництва сусідських територій. У цих регіонах проживає більшість членів етнічних меншин, часто дуже компактно.

Підтримка такої меншини певною державою є реальністю. У випадку реальної або уявної несправедливості проти меншини може спричинитися заклик до захисту від рідної країни. Таким чином, політика меншини може значною мірою вплинути на статус та характер міжетнічних відносин сусідніх країн.

Практично етнічна політика у містах та селах реалізується органами самоврядування. Важливо, щоб органи самоврядування на території держави, де проживає меншина, стали інституцією, до якої члени етнічної меншини можуть звернутися у разі потреби для вирішення проблем.

Ось чому моніторинг етнічних відносин, починаючи з органів самоврядування та ініціатив щодо прийняття заходів, направлених на вирішення проблем захисту прав меншин.

З іншого боку, від ефективної діяльності інституцій місцевого самоврядування у сфері моніторингу і регулювання міжетнічних відносин залежить практичне застосування принципів, яких дотримуються в європейських країнах, а також вимог, які забезпечують права меншин. Органи самоврядування є ключовим елементом у реалізації інших (двосторонніх, багатосторонніх) угод та міжнародних конвенцій у галузі забезпечення взаємної гарантії прав етнічних меншин, захисту етнічної ідентичності, розвитку їх культур. Проте органи самоврядування можуть діяти тільки в рамках тих компетенцій, які їм були надані інституціями. А ці організації, в свою чергу, повинні сконцентрувати свою увагу на сферах міжетнічних відносин, які знаходяться в їх компетенції і вони можуть ними керувати.

З огляду на вищевказані причини одне з вирішальних завдань моніторингу міжетнічних відносин полягає в тому, щоб законодавчими нормативами значно поліпшити регулювання відносин серед національностей. Інституції місцевого самоврядування мають можливість зареєструвати появу явищ і тенденцій та ініціювати зміни законодавчих нормативів та механізмів, які регулюють етнічні відносини.

Інша важлива роль моніторингу міжетнічних відносин інституціями місцевого самоврядування – запобігання. За допомогою спостереження, вчасного виявлення негативних випадків у етнічно-змішаному середовищі можливо не тільки запобігти потенційне переростання міжетнічних суперечок у конфлікти, але також і унеможливити етнічні суперечки, які могли б набути політичного характеру, що в свою чергу вже важче подолати.

Моніторинг міжетнічних відносин зазначеними інституціями має інформативну роль також. Він надає можливість провести аналіз етнічних процесів і підготувати основу для прийняття якісних рішень. Місцеві інституції самоврядування можуть таким чином, на основі отриманих даних, завдяки систематичному моніторингу вживати набагато оптимальніші заходи з питань у сфері міжетнічних відносин.

На основі описаного аналізу, який був проведений у деяких країнах, стає очевидним, що в кожному багатоетнічному середовищі бажано вчасно запровадити ефективно діючу систему для моніторингу міжетнічних відносин, особливо за допомогою органів самоврядування. До сьогоденного часу така система не була розроблена в жодній країні Центральної та Східної Європи, хоч існували деякі елементи такого підходу.

На нашу думку, утворення комплексної системи моніторингу на місцевому рівні органів самоврядування повинно відбуватися в кілька етапів.

На підготовчому етапі потрібно визначити індикатори, які будуть регулярно проводити моніторинг, і в той же час створити організаційну структуру останнього.

Ми розглядаємо такі можливі індикатори міжетнічних відносин:

- статистичні зміни етнічної структури населення на території під юрисдикцією інституції місцевої адміністрації;
- етнічні школи;
- культурна діяльність етнічних меншин;
- соціальний та економічний статус членів етнічних громад;
- рівень соціальної та політичної діяльності членів етнічних громад через їх представництво в органах місцевого самоврядування.

У кінцевому результаті майбутні показники можуть бути представлені у конкретних кількісних показниках, і це зробить можливим їх подальше порівняння в розвитку. Ці показники можуть бути тими даними, які стосуватимуться підготовки прийняття рішень органами місцевого самоврядування в галузі міжетнічних відносин. В основному це і є наша ціль, яку ми розглядаємо як дуже бажану в середовищі сусідніх країн для попередження можливих суперечок та конфліктів.

Список використаних джерел

- 1) BENČ, Vladimír (Ed.). Readiness of the Candidate Countries for the EU Regional Policy. Bratislava: Slovak Foreign Policy Association, 2003, 228 s.
- 2) BENDÍKOVÁ, Martzina (Ed.). Medzikultúrny dialóg a migrácia. Zborník. Bratislava: Zastúpenie Európskej komisie na Slovensku; Centrum pre európsku politiku, 2008, 161 s.
- 3) BÚTORA, M. (Ed.): Slovensko 1996 : Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 1997.
- 4) BÚTORA, M. – IVANTYŠIN, M. (Eds.): Slovensko 1997 : Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 1998.

- 5) CSEFKÓ, Ferenc – KOVÁCS, Pálné Pona. Kissebségi önkormányzatok Magyarországon : 1994 – 1998. Budapest: Osiris, 1999.
- 6) DANČÁK, Břetislav – FIALA, Petr (Eds.): *Národnostní politika v postkomunistických zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 2000, 316 s.
- 7) ЄВТУХ, Володимир. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ, 1997, 214 с.
- 8) ЄВТУХ, Володимир. – ЗУППАН, Арнольд (Eds.). Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – Київ: Інтел, 1994, 203 с.
- 9) ЄВТУХ, Володимир та ін. Етнічний довідник : Етнічні меншини на Україні. Київ: Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології АН України, 1996, 172 с.
- 10) ЄВТУХ В.Б.- ІСИП Є.В./ SUGLOBIN, S. I. Етнополітична ситуація в Україні : Спроби наукової інтерпретації. Київ: Інститут соціології АН України, 1993, 109 с.
- 11) FIGUSCH, Viliam – SEDLÁKOVÁ, Darina (Eds.). *Európska charta regionálnych alebo menšinových jazykov* : Zborník z pracovného seminára Bratislava, 11. – 12. novembra 1996. Bratislava: Informačné a dokumentačné stredisko Rady Európy, 1996, 159 s.
- 12) GABAL, Ivan et al. *Etnické menšiny ve střední Evropě : konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, 341 s..
- 13) GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav (eds.): *Etnické minority na Slovensku: história, súčasnosť, súvislosti*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, 263 s.
- 14) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (Eds.). *Slovensko 2000 : Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2000, 872 s.
- 15) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (eds.) : *Slovensko 2001: Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2001, 899 s.

- 16) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (Eds.). *Slovensko 2002 : Súhrnná správa o stave spoločnosti I*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, 500 s.
- 17) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (Eds.). *Slovensko 2003 . Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2003.
- 18) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij (Eds.). *Slovensko 2004 : Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2004, 992 s.
- 19) Конституція України - основа реформування суспільства. Харків: Право, 1998, 94 с.
- 20) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij – BUTORA, Martin (Eds.). *Slovensko 2007 : Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2008, 749 s.
- 21) KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij – BUTORA, Martin (Eds.). *Slovensko 2008 : Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2009, 756 s.
- 22) Кордони єднання : Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському євро регіоні. Ужгород: Карпати, 2001.
- 23) LISTINA ZÁKLADNÝCH PRÁV A SLOBÔD: Ústavný zákon č. 23/1991 Zb. In *Zbierka zákonov*, ročník 1991, čiastka 6, s. 114. Prístupné na internete: <http://jaspi.justice.gov.sk>,
- 24) МАКАРА Микола, МИГОВИЧ Іван. Карпатами поріднені. Ужгород: ВАТ Патент, 1997.
- 25) MESEŽNIKOV, G. – IVANTYŠIN, M. (Eds.): *Slovensko 1998 – 1999 : Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 1999.
- 26) Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення. Ужгород, 2001.
- 27) ПАВЛЕНКО Г.В., МАКАРА М.П., КОРОЛЬ І.Ф., ГРАНЧАК І.М., МАНДРИК І.О. Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи : друга половина 80-х - перша половина 90-х років ХХ ст. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах

- преси та інформації, 1997, 229 с.
- 28) ПАДЯК Валерій. Україна та Словаччина напередодні введення візового режиму: двосторонні відносини та прикордонне співробітництво. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000, 169 с.
- 29) Právní nástroje k ochraně národnostních menšin : Postavené národnostních menšin v České republice a jejich ochrana. Praha: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky; Informační a dokumentační středisko Rady Evropy; Univerzita Karlova, 1997, 88 s.
- 30) RÁMCOVÝ DOHOVOR NA OCHRANU NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN: Dohovor 160/1998 Z.z., Zbierka zákonov č. 59/1998, s.1150, <http://jaspi.justice.gov.sk>, prístup: 10.10.2002.
- 31) Рамкова конвенція про захист національних меншин/ *Бюлетень Центру інформації та документації Ради Європи в Україні*, 1997, ч. 2, с. 33-42.
- 32) SOKOLOVÁ, Gabriela – ŠRAJEROVÁ, Oľga (Eds.). Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech XX. století. Opava; Praha: Slezský ústav Slezského zemského muzea; Dokumentační a informační středisko Rady Evropy, 198, 311 s.
- 33) ŠEBESTA, Štefan: Medzinárodná ochrana národností. Európský štandard v dokumentoch. Bratislava: JUGA, 1997, 255 s. .
- 34) ŠRAJEROVÁ, Oľga (Ed.). Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Opava; Praha: Slezský ústav Slezského zemského muzea; Dokumentační a informační středisko Rady Evropy při Evropském informačním středisku UK v Praze, 2001, 442 s.
- 35) ŠRAJEROVÁ, Oľga (Ed.). Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí : Sborník z mezinárodní vědecké konference konané

ve dnech 12. - 15. listopadu 2002 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě. Opava; Praha: Slezský ústav Slezského zemského muzea; Dokumentační a informační středisko Rady Evropy při Evropském informačním středisku UK v Praze, 2002, 307 s.

- 36) TILKOVSKY Lóránt. Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Budapest: Csokonai kiadó, 1994.
- 37) ТОКАР Петро. Нові реалії сучасних кордонів: соціолого-політологічний аналіз. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2008, 316 с.